

**ОКРЕМІ ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ
МЕДІАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У РОБОТУ З «ЛАТЕНТНИМИ
ПРАВОПОРУШЕННЯМИ» У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

У статті висвітлюється важливе значення феномену збігу соціально-психологічних потреб неповнолітніх учасників конфлікту як однієї з психологічних основ для досягнення домовленості між сторонами під час проведення між ними медіаційних переговорів у ситуації скоєння «латентного правопорушення».

Ключові слова: *медіація у школі, примирні зустрічі, відновний підхід, «латентне правопорушення», потреби сторін конфлікту*

Постановка проблеми. Медіаційні технології в Україні впроваджуються в роботу шкільної системи біля двадцяти років. За цей період були випробувані та довели свою ефективність кілька моделей функціонування медіації у школі. Всі ці спроби були ініційовані профільними громадськими організаціями, серед яких помітну роль зіграли зусилля Одеської обласної групи медіації та Українського центру порозуміння. Останнім була проведена важлива робота по узаконенню використання медіації у школі на державному рівні. При цьому головна увага приділяється суспільно-політичним, правовим та громадянським аспектам дослідження цього процесу. Між тим, у самій сутності медіаційного підходу до вирішення конфліктів закладено безліч психологічних механізмів, які потребують детального дослідження, особливо в умовах функціонування в шкільному середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існуючу літературу з питань шкільної медіації можна умовно розділити на кілька видів: зарубіжні

посібники по впровадженню шкільної медіації, до яких можна віднести роботи Роберта Коена «Медіація однолітків в школі: школярі розв'язують конфлікт» [5], відому роботу Діани та Джона Лампенів «Введення до курсу тренінгу «Медіація однолітків» [6]. Посібники по впровадженню програм примирення як у вигляді «примирних зустрічей» - посібники Українського центру порозуміння [7] та російського Центру «Судово-правова реформа» [2], так і технології «кола примирення» (робота Кейт Праніс, Баррі Стюарта та Марка Уеджа, [8]). Про медіацію також згадують у різноманітних виданнях, присвячених проблемам розв'язання конфліктів у школі [1]. Останнім часом низку публікацій, в яких вперше зроблено спробу узагальнити український досвід впровадження медіації у роботу зі школами, та надані авторські варіанти програм впровадження медіації однолітків здійснила Одеська обласна група медіації [9,10]. Представники цієї організації також здійснили одну з перших відомих нам спроб проаналізувати психологічні аспекти впровадження медіаційних технологій у школу [3, 11]. Слід наголосити, що практично в усіх відомих нам дослідженнях практично не приділяється увага дослідженню психологічних механізмів впровадження та функціонування різноманітних моделей медіації у школі. На нашу думку це пов'язане ще і з тим, що одними з головних розповсюджувачей медіаційних технологій (особливо у відновній їх парадигмі) у світі є представники релігійних організацій, які притримуються спрощеного варіанту підходу до оцінки результатів діяльності, з огляду на беззаперечність для них позитивного впливу спроби досягнення примирення сторонами конфлікту. В результаті вітчизняні поборники впровадження цих технологій перейняли цю традицію.

Мета статті. Висвітлити важливе значення феномену збігу соціально-психологічних потреб неповнолітніх учасників конфлікту як однієї з психологічних основ для досягнення домовленості між сторонами під час проведення між ними медіаційних переговорів у ситуації скоєння «латентного правопорушення».

Виклад основного матеріалу дослідження. Говорячи про медіацію в школі, важливо розуміти, які смисли ми вкладаємо в основні поняття. Нижче ми наводимо класифікацію видів шкільних медіативних технологій, створену за нашої участі співробітниками Одеської обласної групи медіації.

Медіація в школі включає в себе кілька моделей роботи з конфліктними ситуаціями (медіація, «кола правосуддя», шкільні конференції, відновлювальні зустрічі тощо), що базуються на принципах ненасильства і самовизначення сторін.

Медіація – переговори, які побудовані посередником-медіатором таким чином, що сторони конфлікту мають можливість самостійно прийти до взаємовигідної угоди. Використання цієї технології передбачає наявність професійно підготовленого посередника-медіатора, а також дотримання принципів добровільності, конфіденційності, нейтральності медіатора та активності сторін.

Шкільна медіація – технологія роботи з конфліктом, яка передбачає *системне включення* в роботу з конфліктами підготовленого медіатора. Як правило, це медіатор з числа педпрацівників цієї ж школи, але можливою є участь і звернення до допомоги медіаторів з системи управління освіти або незалежного агентства. У подібній системі регулюються ситуації як між учнями, так і такі, в яких є задіяними інші учасники навчально-виховного процесу.

Медіація ровесників – програма роботи з конфліктами в школі, яка ґрунтується на принципі «рівний - рівному», коли посередницька допомога у вирішенні конфлікту між залученими в ньому учнями здійснюється медіаторами-ровесниками, що пройшли спеціальну підготовку. Крім безпосередньої підготовки дітей-медіаторів, запуск такої програми включає в себе цілий комплекс заходів, що спрямовані на роботу з адміністрацією і педколективом школи, самими учнями та батьківським співтовариством. У довгостроковій перспективі програма сприяє поліпшенню психологічної атмосфери, стилю поведінки конфліктуючих сторін та педагогічних підходів

до вирішення конфліктів в масштабах цілого шкільного колективу. Програма є ефективною у випадку активної підтримки з боку вчителів, адміністрації та батьків учнів являє собою ефективне доповнення до вже існуючих «традиційних» (адміністративних, педагогічних) моделей роботи з конфліктами у школі.

Широке поширення сьогодні набуло використання *примирних зустрічей* - різновиду медіаційної процедури, який застосовується в тих випадках, коли сторони конфлікту мають завідомо нерівні позиції – правопорушника та потерпілого. На відміну від класичної медіації, яка направлена виключно на вирішення проблеми, в примирній зустрічі особливий акцент робиться так само і на *відновленні ситуації, відносин між сторонами*. Вони мають особливу цінність для виховного процесу, оскільки дозволяють ефективно працювати з ситуацією «*латентних правопорушень*», під якими ми розуміємо *ті проступки, що не підлягають правовій оцінці з боку існуючого кримінального законодавства, проте мають всі формальні й моральні ознаки правопорушення* - дрібне злодійство, нанесення легких тілесних ушкоджень, псування майна, образи та інше [10].

У наших подальших роздумах ми сконцентруємо увагу, саме на психологічних аспектах розв'язання такого роду конфліктів за допомогою медіаційної технології «примирної зустрічі». Наш багаторічний досвід спілкування з педагогічними працівниками під час проведення начальних програм з медіації у школі свідчить, що найбільш безпорадними вчителя та представники шкільної адміністрації відчують себе саме у випадку скоєння учнем «латентного правопорушення».

Справа в тому, що існуючи підходи до розв'язання подібних конфліктів у вигляді різного роду санкцій з боку адміністрації, чи виклику на «конфлікті комісії» учня та його батьків є вкрай застарілими та, за визнанням самих педагогічних працівників, малоефективними, оскільки механізми морального тиску радянського зразка практично не працюють у сучасному суспільстві.

У переважної більшості вчителів існує розуміння того, що відсутність ефективних технологій розв'язання саме таких конфліктів породжує у підлітка, який скоїв «латентне правопорушення», відчуття безкарності, та як правило призводить до повторення подібних інцидентів, що в свою чергу може призвести (та часто призводить) до збільшення «важкості» наступних правопорушень.

В той же час саме медіаційні технології дозволяють ефективно вирішувати конфліктні ситуації, а технологія примірних зустрічей напряду розроблена для розв'язання конфліктів кримінального типу. При цьому світовий та вітчизняний досвід використання цієї технології підтверджує не тільки високу надійність виконання досягнених домовленостей та ефект відновлення стосунків між сторонами конфлікту, але і дуже низький рівень рецидивів серед тих підлітків, які пройшли подібну процедуру.

Сама технологія «примирних зустрічей» є результатом розвитку відновного підходу до розв'язання кримінальних конфліктів, одним із засновників якого є американський фотограф та миротворець Ховард Зер. Саме від у книзі «Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя» [4] виклав філософські, етичні, психологічні та правові основи відновного підходу, як нової парадигми здійснення правосуддя. Одним з ключових моментів відновного підходу є «визначення і забезпечення потреб правопорушника з метою його виправлення та ресоціалізації» [4, стр.17].

Слід зазначити, що у підручниках з юридичної психології годі і шукати таких категорій як потреби правопорушника, або потерпілого. В них вивчення особистості представників обох сторін кримінальної ситуації спрямовано виключно на встановленні ступеня відповідальності правопорушника перед законом. Це пов'язано з тим, що сама ситуація злочину розглядається виключно як юридична ситуація, розв'язання якої можливе виключно засобами закону. Введення такого поняття як «потреби потерпілого», а тим більше «потреби правопорушника», виключаються самою суттю карного підходу. Що, принаймні, є досить дивним, оскільки в

основі як розшуку підозрюваного, так і визначення ступеня його провини покладене поняття мотиву скоєння злочину. А мотив є, як відомо, лише виразом конкретної потреби. Нагадаємо, що згідно ієрархії людських потреб А. Маслоу до них належать: фізіологічні (органічні) потреби, потреба в безпеці, потреби поваги (шанування), пізнавальні потреби, потреби в самоактуалізації (самореалізації).

Соціально-психологічні потреби жертви правопорушення знаходяться у центр уваги відновного підходу. На відміну від карального підходу в якому правопорушенням (злочином) вважається порушення закону, відновний підхід розглядає правопорушення як заподіяння шкоди конкретній людині. Тому, саме цей факт стає пріоритетним при визначенні потреб жертви та форм відшкодування (компенсації) заподіяної шкоди.

Правопорушення незалежно від його важкості завдає удару перш за все по потребі у безпеці тим самим породжуючи у жертви комплекс психологічних проблем, пов'язаних із почуттям контрольованості власного життя, недоторканості меж особистості, почуттям довіри до інших. Поряд з цим, виникає ряд специфічних психологічних потреб, пов'язаних із наслідками участі людини у психотравматичній ситуації, пов'язаної з різними формами прояву насильства.

Одночасно правопорушення породжує потребу у відплаті, відшкодуванні збитків, поновленні справедливості та розумінні того, що трапилось та що відбувається зараз (потреба у сенсі).

Нагадаємо, що традиційна «каральна» модель надає потерпілому два варіанти отримання психологічної компенсації: 1) почуття задоволення від того, що злочинця суворо покарано; 2) почуття гордості та, як наслідок, тимчасове підвищення самоповаги від того, що завдяки твоїм стражданням суспільство змогло позбутися ще одного злочинця.

При цьому, той факт, що суспільство в обличчі держави, майже повністю проігнорувало твої власні потреби, як постраждалого, у цієї пафосній ситуації до уваги не береться.

Відразу зазначимо, що повне задоволення усього переліченого комплексу проблем у більшості випадків неможливо, або майже неможливо за об'єктивних обставин. Неможливо повністю відновити втрачене здоров'я, або повернути життя людині. Неможливо повністю «стерти» з досвіду людини переживання, пов'язані із травмуючою ситуацією. Але відновна парадигма вперше ставить потреби жертви на головне місце, тим самим створюючи умови для їх задоволення. Саме через неможливість повного відновлення ситуації «до злочину» у всіх діях правопорушника, щодо відшкодування моральних та матеріальних збитків присутній певний символізм, який допомагає жертві не тільки задовольнити свої матеріальні потреби, але і сприяє вирішенню її психологічних проблем.

У психологічному плані жертва перш за все потребує підтримки, розуміння та уважного ставлення до себе з боку безпосереднього оточення. Неї може виникнути необхідність багаторазового переказу подій травмуючої ситуації, усі її роздуми певний час обертаються виключно навколо подій злочину. Зовнішнє це може виглядати як нав'язливе та обтяжливе для оточуючих «зациклювання» на єдиній тематиці.

Характер та інтенсивність реакції на участь у травмуючій ситуації залежить від багатьох факторів (віку, статі, особистісних якостей, життєвого досвіду, соціального положення і т.д.) людини. У підлітків, що зазнали насильства (особливо сексуального) до традиційної картини посттравматичного стресового розладу (ПТСР) можуть додаватись: думки про смерть, спроби суїциду, депресія, почуття втрати майбутнього, нездатність отримувати задоволення від життя, втечі з дому, протиправна поведінка.

Всі ці симптоми є ознакою того, що жертва злочину потребує допомоги фахівців психологів, психіатрів та психотерапевтів. Допомога при таких розладах займає тривалий час, та вимагає великих матеріальних вкладень, що, до речі, також може бути предметом обговорення під час процедури

примирення. У разі відсутності кваліфікованої допомоги наслідки психологічної травми можуть проявлятися протягом усього життя людини.

Таким чином жертва насамперед потребує відшкодування матеріальних та моральних збитків та відновлення психічного та психологічного здоров'я.

Нажаль, у пануючому «каральному» підході розмова про індивідуальні соціальні та психологічні потреби правопорушника виникають виключно на етапі підготовки до звільнення з місць позбавлення волі. До цього моменту основою для визначення потреб особи що скоїла правопорушення є закріплене на рівне законодавства визнання наявності у неї юридичних прав відповідно до наявного правового (рольового) статусу підозрюваного, затриманого, піддослідного і т.д. Це є основою обезлічуваного, усередненого відношення до потреб правопорушника, що з одного боку є дуже зручним з погляду здешевлення та спрощення роботи усієї правоохоронної системи, а з іншого, є однією з головних причин низької ефективності її роботи саме у напрямку виправлення та ресоціалізації неповнолітнього.

До того ж подібна ситуація є причиною виникнення у свідомості правопорушника «фантомного» статусу Закону, як міфічної сили, що повністю панує над правопорушником (згадаємо відомий вислів "потрапив до рук правосуддя"), позбавляючи його будь якої самостійності та впливу на власне життя, що само по собі автоматично інтерпретується як загроза базовим потребам особистості та викликає у неї здоровий спротив маніпулюванню з боку непоборної доленосної сили.

З позиції відновного підходу розглядати потреби правопорушника потрібно на усіх етапах його взаємодії із законом. Від моменту скоєння правопорушення та першого контакту з правоохоронними органами, до потреб що виникають після звільнення з місць позбавлення волі.

Джерелом соціально-психологічних потреб неповнолітнього правопорушника є: особливий соціально-психологічний та правовий статус, обумовлений віковою специфікою; психологічні особливості самого правопорушника (наявність акцентуацій, психологічного або психіатричного

діагнозу, різноманітних форм залежностей, вади особистісного розвитку и т.п.); наявність або відсутність батьків, або осіб, що їх замінюють (фактичне або «соціальне» сирітство); соціальне положення та економічний стан родини; факт взаємодії з державними органами (у якості підозрюваного, затриманого, піддослідного та засудженого) які з моменту затримання відіграють вирішальну роль у визначенні його подальшої долі; участь у події злочину, що в нормі виходить за межі звичайного досвіду, тобто може нести в собі травматизуючий особистість потенціал; досвід перебування у місцях позбавлення волі, що само по собі має значний негативний формуючий вплив на особистість неповнолітнього.

Таким чином усі потреби неповнолітнього правопорушника можна розділити на такі два види: а) загальні потреби, пов'язані з об'єктивно існуючими умовами формування особистості дитини та наявними вадами цього розвитку; б) специфічні потреби, пов'язані з фактом участі у кримінальній ситуації та її правовими і соціально-психологічними наслідками.

До загальних потреб можна віднести потреби в розумінні, в безпеці, у визнанні, у теплих емоційних стосунках, поверненні самоповаги, формуванні позитивного Я-образу та самооцінки, набутті повноцінної соціальної та особистісної ідентичності.

До специфічних потреб можна віднести: зменшення офіційного покарання за рахунок прийняття відповідальності та позасудового відшкодування збитків; можливість висловитися, що дає змогу озвучити власне бачення ситуації, та власні потреби перед безпосередніми учасниками конфлікту; повернення контролю над власним життям, та впливу на власне майбутнє, що тісно пов'язане з почуттям власної безпеки; уникнення складностей, пов'язаних з набуттям суспільного та правового статусу «раніше засудженого»; розуміння сенсу покарання, та його справедливого характеру; надання можливості нової спроби успішної інтеграції у суспільство.

Слід зазначити, що ступінь індивідуального усвідомлення неповнолітнім правопорушником власних потреб залежить від ступеня сформованості особистості та характеру наявних у неповнолітнього вад виховання та розвитку. Проте, навіть за відсутності розуміння неповнолітнім власних потреб уся система виховного впливу повинна бути спрямована на виявлення та усвідомлення цих потреб, та формування на їхній основі соціально придатної поведінки.

Саме визнання в рамках відновного підходу присутності у правопорушника усього вищезазначеного комплексу потреб, та наявність механізмів і процедур, спрямованих на відновлення ситуації, усвідомлення власної провини та прийняття відповідальності, дозволяє вести мову про ефективність його використання у справі виправлення, перевиховання та ресоціалізації правопорушника.

Слід зазначити, що завдяки своїй спрямованості на відновлення, визнання та прийняття відповідальності та досягнення прощення, проведення роботи з організації процедури примирення, та сама зустріч жертви та правопорушника несуть у собі величезний оздоровчий потенціал.

Можливість взаємодіяти на рівні міжособистісного спілкування у неофіційних умовах дозволяє: по-перше, уникнути міфологізації та символізації фігури правопорушника для потерпілого; по-друге, для правопорушника, уникнути механізації, обезлічування ідеї законного покарання, яка робить з нього психологічного потерпілого, надаючи йому усі переваги опосередковано покараного. До того ж, як свідчить практика, домовленості про відшкодування матеріальних збитків досягнуті під час проведення процедури примирення є більшими за розміром, та більш реальними за формою втілення, ніж примарні судові постанови.

Висновки. Таким чином, впровадження медіаційних технологій дозволяє ефективно вирішувати конфліктні ситуації у шкільному середовищі. Серед шкільних конфліктів особливу увагу слід уділяти «латентним

правопорушенням», які в разі неефективного вирішення призводять до рецидивів з боку неповнолітніх порушників.

Одним з найбільш ефективних способів вирішення подібних конфліктних ситуацій є застосування технології примирних зустрічей, основою задля досягнення примирення між сторонами в якій є збіг найбільш значущих потреб учасників конфліктної ситуації, таких як: потреби у справедливому вирішенні своїх проблем, збереженні контролю за власним життям та подальшою долею, безпеці оточуючого середовища та вирішенні соціально-психологічних проблем, пов'язаних із участю у конфліктній ситуації є спільними для обох сторін конфлікту.

Література

1. Безпальча Р. Шляхи мирного розв'язання конфліктів у школі / Р. Безпальча. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – 96 с.
2. Восстановительное правосудие для несовершеннолетних и социальная работа. Учебное пособие / Под. ред. Л. М. Карнозовой. – М.: МОО Центр „Судебно-правовая реформа”, 2001. – 334 с.
3. Гусєва А. В. Громадянська ініціатива: сприяння розвитку ідей відновного правосуддя в Україні (психологічний аспект) / А.В. Гусєва // Проблеми загальної та педагогічної психології. Т.Х. : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред С.Д. Максименка. – К., 2008. – Ч. 5. - С. 114 – 120
4. Зер, Говард. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя / пер. з англ. М. Яковлева // Г. Зер. – К.: Унів. Вид-во „Пульсари”, 2004. – 224 с.
5. Коэн Р. Медиация ровесников в школе: школьники разрешают конфликт / Р. Коэн. – Одесса: 2001. – 202 с.
6. Лампен Диана и Джон. Введение и курс тренинга «Медиация ровесников» / Диана и Джон Лампен. – Одесса.: ООГМ, Норе Project. – 2001. – 54 с.
7. Пособие ведущего программ примирения потерпевших и правонарушителей. Киев, Украинский Центр Согласия, 2005. – 56 с.

8. Праніс К., Стюарт Б., Уедж М. Кола примирення. Від злочину до повернення в громаду. – Пер. з англ. // К. Праніс, Б. Стюарт, М. Уедж. – К.: Видавець Захарченко В.О., 2008. – 272 с.
9. Терещенко И.Г., Гусев А. И. Медиация в школе: виды, принципы, практические аспекты внедрения. // Психология обучения №3, 2013 . – С. 125-133
10. Терещенко И.Г., Гусева А.В., Гусев А.И. Медиация в школе: украинский опыт внедрения / И.Г. Терещенко. А.В. Гусева, А.И. Гусев. Информационно-исследовательский центр «Интеграция и развитие» . - К.: Золотые ворота, 2013. – 150 с.
11. Ювенальна юстиція: Навчальний посібник / Кол. Авторів: Гусев А. І., Костова Ю. Б., Крестовська Н. М., Семікоп Т. Є., Терещенко І. Г., Шмеріга В. І.; За заг. ред. Крестовської Н. М. – Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2006. – 243 с.

References

1. Bezpalycha R. Shlyahi mirnogo rozv'yazannya konfliktiv y shkoli / R. Bezpalycha. - Ternopily: Pidruchniki i posibniki, 2001. - 96 s.
2. Vosstanovitel'noye pravosudie dlya nesovershennoletnih i sotsial'naya rabota. Uchebnoye posobie / Pod. red. L. M. Karnozovoy. - M .: MOO Centr "Sudebno-pravovaya reforma", 2001. - 334 s.
3. Guseva A.V. Gromadyanskyi initsiativa: spriyannya rozvitku idey vidnovnogo pravosuddya v Ukraïni (psihologichnyi aspekt) / A.V. Guseva // Problemi zagalnoï ta pedagogichnoï psihologii. T.H. : Zb. nauk. pr. In-tout psihologii Im. G.S. Kostyuka APN Ukraïni / Pod. red. S.D. Maximenko. - K., 2008. - Ch 5. - S. 114-120.
4. Zer, Govard. Zmina ob'ektiva: Noviy poglyad na zlochin ta pravosuddya / per. Z angl. M. Yakovleva. - K .: Univ. Vidav-vo "Pulysari", 2004. - 224 s.
5. Koen R. Mediatyia rovesnikov v shkole: shkolyniki razreshayut conflict / R. Koen. - Odessa, 2001. - 202 p.

6. Lampen Diana and John. Vvedenie i kurs treninga "Mediatiya rovesnikov» / Diana and John Lampen. - Odessa .: OOGM, Norrell Project. - 2001. - 54 s.
7. Posobie vedushtego program primireniya poterpevshih i pravonarushiteley. Kiev, Ukrainskiy Centr Soglasiya, 2005. - 56 p.
8. Pranis K., B. Stuart, M. Wedge Cola primirenniya. Vid zlochinu do povernennya v gromadu. - Per. z angl. // K. Pranis B. Stewart, M. Wedge. - K .: Vidavets Zaharchenko V.O., 2008. - 272 s.
9. Tereshtenko I.G., Gusev A.I. Mediatsiya v shkole: vidy, printsipy, prakticheskie aspekty vnedreniya. // Psychology obucheniya №3, 2013. - S. 125-133
10. Tereshtenko I.G., Guseva A.V., Gusev A.I. Mediatsiya v shkole: ukrainskiy opyt vnedreniya / I.G. Tereshtenko., A.V. Guseva, A.I. Gusev. Informationno-issledovatelyskiy CENTER "Integratiya I Razvitie". - K .: Zolotye Vorota, 2013. - 150 s.
11. Yuvenalna yustitsiya: Navchalyniy posibnik / col. avtoriv: Gusev A. I., J. B. Kostova, Krestovsyka N. M., T. Semikop Є., Tereshtenko I.G., Shmeriga V.I.; Za zag. red. Krestovsykoї N.M. - Odessa: OYUI HNUVS, 2006. - 243 p.

Гусев А.И.

Отдельные психологические аспекты внедрения медиационных технологий в работу с «латентными правонарушениями» в школьной среде.

В статье освещается важное значение феномена совпадения социально-психологических потребностей несовершеннолетних участников конфликта как одной из психологических основ для достижения договоренности между сторонами при проведении между ними медиационных переговоров в ситуации совершения «латентного правонарушения».

Gusiev A.I.

Individual psychological aspects of the implementation of mediation techniques in working with "latent offenses" in the school environment.

The article highlights the importance of the phenomenon of convergence of social and psychological needs of minor parties to the conflict as one of the psychological basis for an agreement between the parties during the mediation talks between the situation in the commission of "latent offense."

Гусєв Андрій Ігоревич – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та практичної психології Інституту менеджменту та психології Університету менеджменту освіти НАПН України